Capitolul X

Semnul lingvistic. Definiție și scurt istoric

După cum mentionam mai sus (§ 8), conceptul de semn a fost în mod constant întrebuintat în descrierea și întelegerea fenomenelor legate de limbajul uman încă de către gînditorii presocratici. În consecintă, si stiinta semnelor este o stiintă destul de veche. Cea mai răspîndită și, în ordine istorică, prima percepere a conceptului de semn este cea "substituționalistă", cuprinsă în expresia aliquid pro aliquo: semnul este ceva care "stă" în loc de altceva, adică un obiect material care substituie în mod simbolic altceva. La majoritatea gînditorilor din Antichitatea greco-romană care s-au exprimat cu privire la problemele limbajului întîlnim, sub o formă sau alta, formularea acestei conceptii. Pentru Aristotel, de exemplu, cuvintele sunt simboluri ale reprezentărilor mentale. Încă și mai clar au formulat această idee gînditorii stoici, a căror conceptie a fost rezumată în mod creator de Sf. Augustin (v. supra, § 5.4.2). Acest nucleu conceptual "semiologic" al tradiției occidentale se va menține și se va situa chiar în centrul modelului limbajului, așa cum se conturează el în scrierile unor gînditori scolastici precum Petrus Abaelardus (1079-1142), Petrus Hispanus (1219-1277), Thomas din Erfurt (cca 1300), Thomas de Aquino (1225-1274), William Occam (1285-1349), pentru a nu-i mentiona decît pe cei mai cunoscuți. Dintre definițiile de acest tip ale limbajului, care abundă în scrierile scolasticilor, o cităm pe următoarea:

^{1.} Iată, in extenso, acest important pasaj din opusculul Despre interpretare (Περὶ τῆς ἐρμηνείας – De Interpretatione, 16a): Ἐστι μέν οὖν τὰ ἐν τῆ φωνῆ τῶν ἐν τῆ ψυχῆ παθημάτῶν σύμβολα· καὶ τὰ γραφόμενα τῶν ἐν τῆ φωνῆ [...] ών μέντοι ταῦτα σημεῖα πρώρως, τὰ αὐτὰ πᾶσι παθήματα τῆς ψυχῆς· καὶ ὧν ταῦτα όμοιώματα, πράγματα ἤδη τὰ αὐτά. – "Există aşadar sunete articulate prin voce care sunt simboluri ale reprezentărilor trezite în suflet, iar cele scrise sunt semne ale celor rostite; şi după cum nu toți (oamenii) posedă aceeași scriere, tot aşa şi sunetele nu sunt aceleași la toți oamenii. Reprezentările sufleteşti sunt însă aceleași la toți oamenii, la fel cum sunt şi lucrurile pentru care reprezentările sufleteşti sunt nişte cópii asemănătoare."

Dicitur signum aliquid significare quando supponit vel natum est supponere pro illo 2 .

După epoca Renașterii, filosofi proeminenți precum R. Descartes, J. Locke, G.W. Leibniz, I. Kant, G.W.F. Hegel au inclus conceptul de "semn" în inventarul noțional cu care și-au elaborat sistemul filosofic în domenii diverse, de la logică și epistemologie la teoria cunoașterii și metafizică. Autonomizarea studiului semnelor ca atare se petrece către sfîrșitul secolului al XIX-lea, prin cercetările lui Charles Sanders Peirce (1839-1914) și ale lui Ferdinand de Saussure, savanți care vor privi semnele lingvistice ca valori în sine, definindu-le caracteristicile, tipologia și funcțiile, contribuind astfel la nașterea semiologiei moderne.

O definiție flexibilă și cuprinzătoare a semnului lingvistic ar fi următoarea: Prin semn lingvistic înțelegem instrumentul central al actului comunicării verbale și deopotrivă un fenomen de natură socială, detinînd valoarea de element al unui cod specific, structurat în cadrul unui sistem și prezentîndu-se ca o unitate functională între o formă de natură sonoră și un conținut de natură conceptuală. Functia primară a semnului lingvistic este cea comunicativă, dar această funcție se definește în mod relațional, așa încît orice semn este instituit ca o relație între cei care îl utilizează și fragmente definibile ale realității extra-lingvistice și extra-semiotice. Semnul lingvistic ne apare ca un fenomen extrem de complex, care implică dimensiunile fundamentale ale umanului, de la structurile neurofiziologice și pînă la nivelul superior al faptelor de conștiință. În calitatea sa de structură binară elementară (formă/conținut, "semnificant"/ "semnificat"), orice semn lingvistic se încadrează într-un ansamblu structurat pe care îl numim sistem lingvistic. În cadrul unui sistem lingvistic particular, fiecare semn este cuprins într-un lant de ierarhii organizate după principii intrinsece. U n i t ă ț i l e l i n g v i s t i c e (foneme, morfeme, semanteme, lexeme, sintagme, enunturi etc.) prezintă grade diferite de complexitate, dar au în comun faptul că nu pot fi înțelese decît în perspectivă funcțională și relatională, adică prin

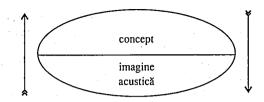
 [&]quot;Spunem că semnul semnifică ceva cînd el înlocuiește sau este produs spre a înlocui ceva" (Occam, Summa logica, I, 33). În Wilhelm von Ockham, Texte zur Theorie der Erkenntnis und der Wissenschaft (lateinisch/deutsch), Herausgegeben (...) von Ruedi Imbach, Reclam, Stuttgart, 1984, p. 76.

funcțiile pe care le realizează fiecare în cadrul comunicării verbale (în calitate de semnale) și prin relațiile pe care le contractează în cadrul unei structuri comunicative (în calitate de simboluri). Chiar și cele mai simple enunțuri, precum *Da!* sau *Eu citesc*, prezintă, la o analiză atentă, o remarcabilă complexitate structurală și relațională.

În cele ce urmează vom încerca să surprindem cîte ceva din complexitatea semnelor lingvistice, prezentînd principalele lor caracteristici, așa cum ne sunt ele date în tradiția teoriei lingvistice a ultimului secol: caracterul binar al structurii interne a semnului lingvistic, caracterul informațional, caracterul liniar al semnificantului, arbitrarietatea semnului lingvistic și caracterul său relațional.

10.1. Caracterul binar al structurii interne a semnului lingvistic. Semnificant și semnificat

Dacă vom considera că fiecare cuvînt este un semn lingvistic, în vorbirea obisnuită, inclusiv în activitatea scolară, spunem că respectivul cuvînt semnifică sau desemnează ceva - de exemplu, cuvîntul masă, în limba română desemnează un obiect de mobilier larg răspîndit, confectionat de regulă din lemn, servind unor diverse activități umane etc. În mod empiric și intuitiv, observăm că orice cuvînt al limbii pe care o vorbim prezintă o for mă (pe care o identificăm cu numele lucrului, adică cu ansamblul de sunete pe care îl emitem cînd rostim cuvîntul respectiv sau pe care îl percepem cînd acesta este rostit de altcineva) și un continut (pe care îl identificăm de regulă cu obiectul la care se referă cuvîntul respectiv sau cu imaginea pe care o evocă în mintea noastră respectivul complex sonor). În realitate, după cum vom vedea, lucrurile sunt mai complicate, căci simpla constatare că un element verbal are o formă și un conținut nu ne spune prea mult despre modul cum funcționează acesta. Pornind de la această constatare de bun-simt, Ferdinand de Saussure. Curs..., p. 86, începe prin a arăta că semnul lingvistic "nu unește un lucru și un nume, ci un concept și o imagine acustică". După cum se poate constata, savantul genevez concepe semnul lingvistic ca pe o entitate psihică alcătuită din două laturi "intim legate" și reclamîndu-se reciproc în mod necesar. La pagina următoare al Cursului, Saussure propune următoarea reprezentare grafică a structurii binare a semnului lingvistic:

Ca să își exemplifice ideea, Saussure propune cuvîntul latinesc *arbor* 'arbore', refăcînd schema de mai sus după cum urmează:

Cuvîntul latinesc *arbor* desemnează conceptul de "arbore", complexul sonor arbor fiind legat indisolubil de conceptul în cauză prin intermediul unei imagini acustice produse în conștiința tuturor vorbitorilor de limbă latină. Ambiguitatea acestei reprezentări a fost sesizată de către Saussure însuși, care va propune în cele din urmă următoarea disociere:

Propunem să păstrăm cuvîntul semn pentru a desemna totalul, și să înlocuim conceptul și imaginea acustică prin semnificat și, respectiv, semnificant; acești ultimi termeni au avantajul de a marca opoziția care îi separă fie între ei, fie de totalul din care fac parte. Cît privește termenul de semn, ne mulțumim cu el pentru că nu știm cu ce să-l înlocuim, limba uzuală nesugerînd altul (p. 86).

Avem aici o definiție devenită clasică a naturii binare a semnului lingvistic, pe care o putem reformula astfel: Semnul lingvistic este un ansamblu de natură psihică determinat prin relația strictă și necesară dintre un semnificant și un semnificat. Echivalat de Saussure cu imaginea acustică, semnificantul este acea componentă a semnului verbal care poate deveni sensibilă prin emisia fonică, pe cînd semnificatul reprezintă latura pur mentală a semnului. Caracterul inerent al relației dintre semnificant și semnificat se exprimă prin faptul că, în ansamblul său, semnul semnifică ceva, adică are o valoare instituită în

cadrul unui grup de utilizatori, adică de vorbitori ai unei limbi date. Semnificația unui semn lingvistic este definită așadar tocmai prin relația intrinsecă dintre un semnificant și semnificatul corespunzător. Ca valoare recunoscută, semnificația nu poate exista în afara relației dintre semnificant și semnificat, după cum cele două dimensiuni sau laturi ale semnului verbal nu pot exista separat. Separat de semnificatul său, un semnificant ar fi o emisie sonoră oarecare, pe cînd semnificatul, lipsit de suportul unui semnificant, ar fi o pură potență, ceva exprimabil sau raționabil. Semnificația fiecărui semn lingvistic sau, cu alte cuvinte, valoarea sa este, pe de altă parte, validă doar prin relație cu ansamblul tuturor celorlalte semne, căci atît semnificantul, cît și semnificatul unui semn oarecare dețin o valoare doar în calitate de entități în cadrul unui sistem guvernat de relații specifice (vezi infra, § 10).

Conceperea în termeni binari a semnului lingvistic poate fi acceptată doar dacă o restrîngem la structura sa internă deoarece, după cum vom vedea într-un paragraf următor, realizarea funcției semnificative a semnului verbal este posibilă doar în prezența unui al treilea factor, de natură extralingvistică, și anume obiectul desemnat referința. Mentinîndu-ne în acest cadru structural-descriptiv, este nevoie să menționăm că disocierea saussuriană între semnificant și semnificat are o "preistorie" prestigioasă, termenii ca atare fiind forjați încă din Antichitate, de către gînditorii stoici. Pentru reprezentanții acestui curent, semnul (gr. σημεῖον) are două laturi distincte, numite de ei prin gr. σημαῖνον și σημαινόμενον, termeni care sunt, din punct de vedere gramatical, formele de participiu prezent și perfect ale verbului σημαίνω 'a semnifica' – prin urmare, exact ca în cazul termenilor propusi de Saussure! La Sf. Augustin, învătat care ne-a transmis cele mai bogate și detaliate date despre concepția semiologică a stoicilor, semnul verbal (verbum sau dictio) este prezentat ca o îmbinare între un semnificant (denumit de regulă sonum sau vox) și un semnificat (denumit dicibile sau chiar semnificatum), cuvintele fiind definite ca voces significantes 'sunete dotate cu sens³. Mai mult chiar, în tradiția scolastică, în special la autorii de "gramatici speculative", întîlnim chiar cuplul terminologic signifians/ significatum.

^{3.} Pentru detalii, v. WALD, Pagini..., p. 84 și urm., și MUNTEANU, Natura semiotică..., p. 105 și urm.

10.1.1. Formă și conținut în limbă

Distinctia referitoare la caracterul binar al structurii interne a semnului lingvistic a fost larg acceptată de teoria lingvistică a secolului XX. Dintre pozitiile teoretice care se revendică de la ipoteza savantului genevez, merită atenție teoria glose matică a lui L. Hielmslev. Din miezul originar al conceptiei saussuriene, învătatul danez reține ideea fundamentală că limba trebuie privită deopotrivă ca expresie c o n t i n u t, prin aceste două concepte întelegindu-se, pe de o parte, sunetele selectate pentru a transmite o anumită semnificație, iar pe de altă parte, modul de prezentare a acestei semnificații. Afirmînd, împotriva larg răspînditului concept al caracterului universal al continuturilor lingvistice. ideea novatoare că ceea ce defineste în mod esențial o limbă dată în opozitie cu altă limbă nu sunt semnificațiile în sine (care pot fi, la rigoare, transferate prin actul traducerii), ci modalitatea prin care aceste semnificații se exprimă prin semne lingvistice particulare, Hjelmslev arată că limba este înainte de toate formă, și nu substanță. În sînul realității extralingvistice obiective, aceeași pentru toți oamenii, fiecare limbă operează o segmentare semantică originală, determinată în mod implicit de sistemul de semne specific respectivei limbi. În consecintă, limba nu trebuie considerată un nomenclator de semne (adică o listă de semne corespunzătoare în mod univoc unor obiecte, cum părea să dea de înteles Ferdinand de Saussure!), ci un sistem dinamic în cadrul căruia semnele sunt organizate pe baza unor relații specifice, definite de un principiu al opozitivității. Cu alte cuvinte, ceea ce conferă o valoare fonematică sau semantică unui semn oarecare sunt calitățile sale intrinsece, în funcție de care acest semn se opune altor semne din sistemul care îl contine. Configurația relațională a acestor semne relevă tocmai forma limbii respective.

Pentru a putea transmite informați despre realitate, semnele lingvistice trebuie să existe în mod independent de această realitate și să aibă un caracter material, perceptibil prin simțuri și specific limbii date. Abordînd semnul lingvistic într-o perspectivă voit autonomizantă, Hjelmslev include în definiția sa noțiunile de formă a conținutului și formă a expresiei:

Investigația noastră ne arată că cele două entități care contractează o funcție-semn – adică expresia și conținutul – sunt, față de această funcție, în situații perfect asemănătoare. Numai și numai în virtutea funcției-semn se

poate vorbi de existența celor două funcționale ale ei, care sunt – o spunem acum cu toată certitudinea – forma conținutului și forma expresiei; și doar în virtutea formei conținutului și a formei expresiei putem concepe respectiv o substanță a conținutului și o substanță a expresiei, care apar atunci cînd forma e proiectată pe elementul general semnificație, întocmai ca umbra unei plase deschise pe care am proiecta-o pe o suprafață netedă, neîmpărțită în nimic (Prolegomene, p. 112).

Elaborată în modul acesta extrem de formalizat, definiția binară a semnului lingvistic permite o înțelegere mai exactă a raportului între ceea ce este pur lingvistic și ceea ce este extralingvistic în funcționarea semnelor verbale. Dacă luăm în considerare e.g. semnul băiat, vom spune, făcînd abstracție deopotrivă de acustica semnului, ca și de corespondentul său în realitatea obiectivă, ființa desemnată, că semnul |băiat| este o unitate izomorfă, dar arbitrară între forma expresiei, adică relația între fonemele |b|, |ă|, |i|, |a|, |t|, și forma conținutului, adică relația între elementele semantice minimale /'uman'/, /'masculin'/, /'tînăr'/ din spectrul semantic al cuvîntului respectiv în limba româră. Izomorfismul dintre cele două planuri este dat nu de vreun fel de identitate formală, ci de existența aceluiași tip de relație în planurile fonematic și, respectiv, semantic.

10.2. Caracterul informațional al semnului lingvistic

Definind semnul ca o unitate indisolubilă între un semnificant și un semnificat, ne referim la structura internă a semnului lingvistic. Relația dintre componentele interne ale semnului lingvistic determină ceea ce am numit, în accepție saussuriană, s e m n i f i c a ț i a semnului respectiv. Datorită capacității sale de a semnifica, semnul lingvistic efectuează, atunci cînd este întrebuințat, operații de mediere între conștiința umană și entității extralingvistice. Funcționarea semnului lingvistic are ca efect "informatizarea" realității, adică transpunerea sa în "cuante" semantic-conceptuale, materializate simultan într-o formă sonoră. Dar relația de semnificare, stabilită în interiorul semnului, între semnificant și semnificat, nu este posibilă decît prin raportare la ceva exterior semnului lingvistic, la acea secvență din realitate față de care semnul în ansamblul său are valoarea unui substituent simbolic. Aceasă secvență extralingvistică,

desemnată de semnul lingvistic, este denumită de diverși cercetători obiect desemnat, referent saureferință. Relația dintre semn în ansamblul său și referent este o relație de desemnare sau de denotare și definește funcția referențială sau denominativă a semnelor lingvistice. Așadar cînd rostim cuvîntul arbore, de exemplu, complexul sonor |a| |r| |b| |o| |r| |e|, legat de sensul noțional 'arbore' în cadrul unui semn, se evocă arborele real, adică obiectul perceptibil ca atare. Spunem deci că semnul arbore desemnează obiectul real arbore, care poate fi prezent sau absent în contextul situațional al comunicării.

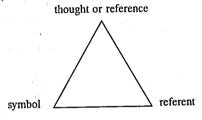
Înțelegerea exactă a diferențelor conceptuale între ceea ce înseamnă semnificație și ceea ce înseamnă desemnare pune în discuție raporturile mai largi dintre gîndire, limbaj și realitate. Să facem o scurtă prezentare istorică a acestei problematici. Pe urmele lui Aristotel, Sf. Augustin și Boethius, dialecticienii medievali cunoșteau distincția între significatio, concept pe care îl defineau drept un raport între cuvînt (verbum) și reprezentarea lui intelectuală (res), pe de o parte, și suppositio, prin care înțelegeau raportul care unește cuvîntul cu un obiect din exteriorul limbii (aliquid)⁴.

În termeni moderni, problema a fost reluată de Gottlob Frege (1848-1925), în studiul Über Sinn und Bedeutung, publicat în anul 1892, în "Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik", nr. 100, p. 25-50. Ocupîndu-se cu raportul dintre semnele lingvistice și realitate, logicianul german a transpus într-o ecuație mai clară raporturi cunoscute în dialectica scolastică. Preocupat de rezolvarea problemei adevărului enunturilor logice, G. Frege distinge între s e n s u l (Sinn) și s e m n i ficația (Bedeutung) unei expresii lingvistice. Prin sens, în acceptie fregeană se întelege continutul semantic al unitătii verbale, așa cum este el dat într-o limbă oarecare, iar prin semnificție se înțelege obiectul desemnat de semnul verbal respectiv. De exemplu, afirmă Frege, în limba germană, semnele verbale Abendstern 'luceafărul de seară' și Morgenstern 'luceafărul de dimineață' au aceeași semnificație, deoarece desemnează fiecare planeta Venus, dar diferă în privința sensului, adică a conținutului semantic. Un alt exemplu freevent invocat (între alții de E. Husserl) pentru a ilustra continutul distincției propuse de Frege prezintă expresiile învingătorul de la Jena vs. învinsul de la Waterloo ca avînd aceeași

Pentru o prezentare detaliată a evoluției "modelului triadie" al semnului verbal, începînd cu Aristotel, stoici și Sf. Augustin, pînă la formulele mai recente, v. nota 26 la AUGUSTIN, De dialectica..., p. 149-152.

semnificație (recte: desemnare = Napoleon), care se exprimă însă prin sensuri diferite⁵. Pornind de la această distincție, G. Frege formulează principiul potrivit căruia valoarea de adevăr a unui enunț logic este echivalentă cu semnificația sa.

Foarte popular deopotrivă printre lingviști, dar și printre logicieni și semioticieni a fost modelul triadic al semnului lingvistic ("triunghiul semiotic") propus de C.K. Ogden și I.A. Richards la începutul anilor '20 ai secolului trecut. Interpretînd într-un sens mai explicit sugestiile din *Cursul*... lui Saussure, cei doi învățați britanici au devenit celebri prin următoarea schemă (OGDEN – RICHARDS, *The Meaning*..., p. 11):

Cei trei factori implicați în procesul de comunicare ar fi, după savanții citați, semnul lingvistic ca atare, în ipostaza sa formală (symbol), noțiunea sau semnificația (thougth or reference) și obiectul din realitate la care se face referire (referent). Noutatea acestui model constă în formularea a trei tipuri de relații distincte presupuse de funcționarea unui semn. Între semn ("simbol") și noțiune ("semnificație" sau "gînd") avem o relație de s i m b o l i z a r e , în sensul că semnul verbal "simbolizează" (substituie) o idee; în al doilea rînd, semnificația s e r a p o r t e a z ă la obiectul desemnat ("referent"); în fine, în al treilea rînd, semnul verbal ca atare ("simbol") r e p r e z i n t ă în mod indirect obiectul desemnat ("referent"). Ingenios în sine, ca schemă mentală, modelul Ogden/Richards are puține valențe practice, fiind greu de aplicat situațiilor de comunicare verbală concretă.

^{5.} Pentru detalii, v. MUNTEANU, Semnificație, desemnare..., passim.

10.2.1. Tipuri de conținut în concepția lui E. Coseriu: desemnare, semnificație, sens

Problema definirii conținutului informațional al semnului lingvistic a ocupat un loc central în amplele dezbateri în jurul constituirii unei semantici lingvistice structural-funcționale, care s-au desfășurat în a doua jumătate a secolului XX. Dintre contribuțiile valoroase la elucidarea problemei raportului dintre semne și realitate și ale configurării interne a conținutului semnelor lingvistice aduse de învățați precum L. Weisgerber, St. Ullmann, K. Baldinger, K. Heger, E. Nida, B. Pottier, U. Weinreich, A.J. Greimas, se distinge teoria semantică articulată de Eugenio Coseriu. Prezentăm pe scurt, în cele ce urmează, concepția coseriană privitoare la procesul de desemnare-semnificare și la tipurile de conținut în limbă⁶.

Virtuțile modelului coserian constau deopotrivă în plauzibilitatea teoretică și flexibilitatea practică. Este vorba mai întîi de faptul că, în înțelegerea adecvată a conținuturilor, nu putem ignora nivelul de abstractizare la care ne situăm, tipul de activitate lingvistică și tipul de competență lingvistică determinată de gradul de stăpînire a tehnicii vorbirii.

În funcție de aceste trei coordonate, la nivelul universal al limbajului, de s e m n a r e a (germ. Bezeichnung, span. designatión) se prezintă ca o referire la realitatea extralingvistică (înțeleasă ca «reprezentare», «fapt» sau «stări de lucruri»), așa cum este dată aceasta în mod obiectiv, independent de o structurare a sa într-o limbă istorică oarecare. Dincolo de diferențierile istorice sau individuale, orice individ uman deține astfel o c o m p e t e n ță e l u c u ț i o n a l ă, cu alte cuvinte, posedă acele elemente "tehnice" necesare, care îi permit să întrebuințeze semne verbale dotate cu înțeles, prin care "desemnează" sau se referă la realități din afara sa și din afara limbajului.

Dimpotrivă, s e m n i f i c a ț i a (germ. Bedeutung, span. significatión) reprezintă conținutul propriu-zis al unui semn verbal sau al unei construcții verbale, așa cum se constituie el într-o limbă istorică oarecare

^{6.} Articulată în liniile sale fundamentale mai întîi în COSERIU, Pour une sémantique diachronique... și detaliată în COSERIU, Einführung in die strukturelle Betrachtung..., această teorie a fost continuu rafinată de creatorul ei.

(latină, greacă, română, germană etc.), ca urmare a structurării specifice, în cadru istoric, a realității de către fiecare comunitate istorico-socială. Despre semnificații vorbim așadar doar la nivelul limbilor concrete, în istoricitatea lor, iar faptul de a cunoaște și vorbi o limbă legitimează o c o m p e t e n ț ă i d i o m a t i c ă, identică în principiu cu posesia limbii materne.

În infinita lor varietate intra- și translinguală, actele de vorbire constau în desemnarea acelorași "obiecte extralingvistice" prin semnificații diferite. De exemplu, rom. a aduce și germ. bringen desemnează, ca verbe, aceeași acțiune, și anume 'faptul de a purta un obiect dintr-un loc într-altul'; semnificațiile celor două cuvinte în română, respectiv în germană sunt diferite, o analiză semantică sumară indicînd faptul că verbului german îi lipsește nota semantică 'dinspre exterior către locul în care se află vorbitorul'. De asemenea, rom. balenă și germ. Walfisch desemnează același mamifer oceanic de talie mare, dar pentru vorbitorul de limbă română nota semantică 'pește' (Fisch), prezentă în compusul german, este absentă. Același mecanism al diferenței dintre actul de desemnare și semnificație poate fi pus în evidentă și la nivel frastic. Ca să luăm un exemplu din latină, limbă în care diateza pasivă este multiplu marcată din punct de vedere gramatical, comparînd 1) Caesar Pompeium vicit cu 2) Pompeius a Caesare victus est, constatăm că nivelul desemnării se prezintă în mod identic pentru ambele enunțuri, în sensul că identitatea persoanei învingătoare (Caesar), a celei învinse (Pompeius), precum și continutul conceptual al acțiunii care implică aceste două persoane ('a învinge') sunt aceleași, dar semnificațiile sunt diferite, fie să menționăm doar diferența de conținut dintre subiect și agent (Caesar vs. Caesare) și pe cea dintre 'activ' și 'pasiv' (vicit vs. victus est).

În fine, un al treilea loc în schema tripartită propusă de Coseriu îl ocupă sensul (germ. Sinn, span. sentido). Dacă desemnarea se petrece la nivelul universal al limbajului, iar semnificația se constituie în cadrul istoric al unei limbi date, sensul se manifestă la nivelul individual al actului de vorbire (al discursului sau al textului) și reprezintă conținutul particular al unei unități lingvistice semantic-minimale (cuvînt) sau frastice (sintagmă, expresie, enunț). Sensul este așadar produs de vorbitor într-o situație dată, pe baza conținuturilor cuprinse în semnificație, definind competența expresivă sau stilistică.

Sintetic, aceste raporturi sunt reprezentate în COSERIU, *Prelegeri...*, p. 31, astfel:

limbajul	activitate/enérgeia	tehnică/dynamis	conținut
nivel universal	vorbire în general	competență elocuțională	desemnare
nivel istoric	a vorbi o limbă	competență idiomatică	semnificație
nivel individual	discurs (ca unitate a vorbirii)	competență expresivă	sens

10.3. Caracterul liniar al semnificantului semnului lingvistic

Din cele spuse pînă acum rezultă că semnul lingvistic ne apare ca o structură binară, alcătuită dintr-un semnificant de natură materială și un semnificat de natură ideală, care se presupun reciproc, asemenea celor două fete ale unei file de hîrtie. Prin relatia dintre ele, aceste două componente e v o c ă ceva exterior relației în sine, realitate pe care am convenit să o denumim obiect desemnat, referință sau referent. Din punctul de vedere al realizării actului de semnificare, cele două componente au o egală importantă. Din punctul de vedere al perceptiei senzoriale însă, preponderent este semnificantul. Cînd rostim sau cînd receptăm un semn lingvistic, producem sau receptăm un sunet sau un lant de sunete. Natura fonică a semnului lingvistic este ceea ce particularizează semnul lingvistic đe semne. Datorită caracterului tipuri producerea/perceperea semnului nu se poate realiza decît în timp. Dar timpul nu poate fi reprezentat decît sub forma unei succesiuni de segmente, a unei înlăntuiri de sunete care alcătuiesc o linie continuă. Producîndu-se în timp, rezultă că însusi semnificantul unui semn lingvistic are aspectul unei succesiuni de segmente.

Într-adevăr, atît rostirea celui mai simplu cuvînt, aer, să zicem, cît și a unui enunț mai amplu, precum *Unde sunt zăpezile de altădată!*, presupun desfășurarea în timp, într-o relație de succesiune, a unor segmente minimale $(a \rightarrow e \rightarrow r)$. Fiecare unitate fonetică urmează alteia, simultaneitatea lor fiind imposibilă din punct de vedere material. Pornind de la această constatare, Saussure a atribuit (*Curs...*, I, cap. 1, par. 3) caracterului liniar al semnificantului semnului verbal atributele unui veritabil principiu constitutiv. La p. 89, Saussure arată că, spre deosebire de semnificanții vizuali (semnalele maritime etc.), care pot oferi simțului

vizual date senzoriale simultane, "semnificanții acustici nu dispun decît de linia timpului, elementele lor se prezintă unul după celălalt, ele formează un lant".

Pe temeiul acestui principiu, Saussure defineste unul dintre cele două tipuri de relații fundamentale în care intră semnele lingvistice în procesul de comunicare: cele sintagmatice (v. infra, § 10.4.1). Prin îmbinarea secvențială a microunităților semnificante, se realizează sintagmele, constructe materiale care pot fi analizate în elemente componente. În consecință, acceptarea caracterului liniar al semnului lingvistic constituie punctul de plecare al oricărei descrieri lingvistice structurale.

Dar semnul lingvistic nu este doar formă, adică semnificant. El mai presupune și un conținut, adică semnificatul. De aceea, deși Saussure s-a referit exclusiv la latura sonoră a semnului lingvistic, unii lingvisti au introdus în această ecuație și semnificatul. Paul Miclău⁷ remarca faptul că semnificatul este neliniar, între el si semnificant realizîndu-se o asimetrie structurală fundamentală. Singura simetrie structurală reperabilă ar fi, după cercetătorul citat, cazul semnelor monofonematice, precum fr. eau = /o/. Producerea vocalei /o/ este simultană în limba franceză cu evocarea semnificatului 'apă'.

Nuanțe suplimentare în această discuție introduce Sorin Stati, Analiza unităților de conținut, în Probleme de lingvistică generală, IV, 1962, p. 41, unde se vorbește de o simetrie parțială între semnificant și semnificat, exemplificată prin semne complexe, precum adjectivul compus rom. cumsecade. Deși semnificația globală a lexemului se manifestă simultan, la perceperea sa, această semnificație globală este totuși segmentabilă în semnificații parțiale, corespunzătoare morfemelor componente: cum + se + cade. Observarea caracterului secvențial și liniar al semnului lingvistic are o importanță deosebită pentru înțelegerea unei alte caracteristici a acestuia, și anume caracterul său relațional. Orice semn lingvistic participă la realizarea actului de comunicare doar în relație cu alte semne, în cadrul unei structuri.

^{7.} În GRAUR - STATI - WALD, Tratat..., p. 186.

10.4. Caracterul relațional al semnului lingvistic. Raporturile lingvistice fundamentale

În spiritul tradiției saussuriene, definim limba drept un sistem de semne specifice, ai cărui termeni se presupun și se condiționează reciproc în așa fel încît valoarea fiecăruia dintre ei rezultă din prezenta simultană a tuturor celorialti, în cadrul unor ansambluri structurale definite ca limbi (istorice). Virtutile și posibilitătile comunicative ale unui sistem lingvistic dat se concretizează în cadrul unor structuri, adică al unor constructe cu funcție comunicativă. Realizarea actului de comunicare lingvistică presupune trecerea semnelor lingvistice din starea de potentialitate în stare de act. Această trecere se concretizează într-o necesară relationare între semnele lingvistice. Pentru realizarea finalității lor comunicative. entitățile verbale intră în mod necesar în relații complexe unele cu altele. Relațiile semiologice sunt complexe și se manifestă pe multiple planuri. Pornind de la caracteristicile principale ale semnului lingvistic. Saussure definea două tipuri de relații sau raporturi fundamentale, pe care în cap. V, partea a II-a a Cursului său le numește raporturi sintagmatice și, respectiv, raporturi asociative.

10.4.1. Raporturi sintagmatice

Primul tip de raporturi este determinat de caracterul liniar al semnului lingvistic (succesiunea în timp a unităților vorbirii) și se definește ca un raport in praesentia, în sensul că presupune prezența efectivă și succesivă a două sau mai multe entități lingvistice în cadrul aceleiași structuri:

În discurs, cuvintele contractează între ele, în virtutea înlănțuirii lor, raporturi bazate pe caracterul liniar al limbii, care exclude posibilitatea de a enunța două elemente în același timp (...). Acestea se orinduiese unele în urma altora în lanțul vorbirii. Aceste combinații care au drept suport întinderea pot fi numite sintagme. Sintagma se compune deci, întotdeauna, din două sau mai multe unități consecutive (de exemplu: re-lire; contre tous; la vie humaine; Dieu est bon; s'il fait beau temps, nous sortirons etc.). Plasat într-o sintagmă, un termen nu-și dobîndește valoarea decît pentru că el este opus celui ce-l precedă sau celui ce-i urmează, sau amîndurora (SAUSSURE, Curs..., p. 135).

Raportul sintagmatic este așadar un raport de combinare, care conduce la constituirea de s i n t a g m e . După Saussure, o sintagmă se compune din "două sau mai multe unități consecutive" (*ibidem*). Conform exemplelor

date de Saussure, o sintagmă poate fi un termen derivat (re-lire), un substitut nominal precedat de prepoziție (contre tous), un grup nominal (substantiv precedat de articol + determinant adjectival: la vie humaine), enunțuri propoziționale (Dieu este bon) sau chiar frastice (S'il fait beau temps, nous sortirors.).

10.4.2. Raporturi paradigmatice

Al doilea tip de raporturi lingvistice specifice a fost numit de Saussure raport asociativ; ulterior, pentru desemnarea acestui concept s-a impus termenul de p a r a d i g m a t i c 8. În formularea lui Saussure, raportul asociativ uneste termeni in absentia. într-o ..serie mnemonică virtuală" (ibidem, p. 136). Cu alte cuvinte, în afară de relatiile segmentiale din lantul discursului, fiecare entitate lingvistică se află într-un raport de asociere mentală (virtuală) cu alte unități, cu care se înrudește fie prin continut, fie prin formă. Astfel, exemplifică Saussure, cuvîntul francez enseignement recheamă în memoria noastră alte cuvinte precum enseigner, renseigner (infinitive ale unor verbe din familia lexicală respectivă), dar și ornement, changement (cuvinte derivate prin același sufix lexical -ment) sau chiar éducation, apprentissage (cuvinte din aceeași sferă semantică). Dacă relațiile sintagmatice conduc la realizarea de sintagme, relatiile paradigmatice determină existența virtuală a paradigmelor, a unor modele virtuale de relații, organizate într-o rețea complexă. Vom defini așadar s i n t a g m a ca pe o structură relativ stabilă de entități lingvistice, cu valoare comunicativă, alcătuită cu material fonematic, morfematic si semantic dintr-o limbă dată, pe baza unor restricții de combinare specifice termenilor care se succedă sau se precedă. Prin paradigmă vom întelege un ansamblu virtual de unităti apartinînd aceleiasi clase (fonematice, morfematice lexematice) și aflate între ele în raport de substituție virtuală. Vorbim, de pildă, de paradigma declinării unui nume sau a conjugării unui verb și înțelegem prin aceasta toate formele posibile care pot fi selectionate în lantul vorbirii.

^{8.} La baza acestor doi termeni ştiinţifici se află cuvintele greceşti σύνταγμα 'îmbinare' (< gr. συντίθεμι 'a pune laolaltă; a alcătui') şi, respectiv, παράδειγμα 'exemplu; model', preluate prin intermediul terminologici gramaticale latine medievale. Cît priveşte termenul paradigmatic în sine, neîntrebuinţat de Saussure, se pare că a fost întrebuinţat cu valoarea terminologică de aici, pentru întîia oară, de L. Hjelmslev (v. LYONS, Introducere..., p. 540). Vezi şi infra, nota 11.</p>

10.4.3. Dezvoltări ulterioare ale distincției saussuriene

În mod ideal, diferențele constitutive dintre cele două tipuri de relații lingvistice fundamentale se pun în evidență la nivelul lingvistic minimal, cel fonematic. Ușor de evidențiat prin contrast în cadrul unui context, raportul sintagmatic este un raport de combinare, pe cînd raportul paradigmatic este un raport de excludere, bazat pe opoziție între unitățile lingvistice. Pentru o înțelegere mai aprofundată a acestei distincții, reproducem un citat mai amplu din MARTINET, *Elemente...*, p. 49, împreună cu exemplele respective:

Unitățile lingvistice, fie semne, fie foneme, se găsesc în două tipuri distincte de raporturi: pe de o parte, raporturile în cadrul enunțului, care sînt numite sintagmatice și sînt observabile nemijlocit; așa sînt, de pildă, raporturile lui /bar/ cu vecinii săi /un/ și /mare/ și cele ale lui /a/ cu /b/ care îl precedă în /bar/ și cu /r/ următor din /bar/ și /mare/. Pentru a desemna aceste raporturi, e bine să rezervăm termenul de contraste. Pe de altă parte, avem raporturile concepute între unități care pot figura într-unul și același context și care, cel puțin în acest context, se exclud reciproc; aceste raporturi sînt numite paradigmatice și ele sînt desemnate ca opoziții: mare, enorm, mic, care pot figura în aceleași contexte, sînt în raport de opoziție (...). Există opoziție între /r/, /c/, /g/, /l/, /n/, /s/, /t/, care pot figura în finală după /ba-/.

În lingvistica modernă există un consens relativ al specialiștilor în a considera drept prioritară perspectiva paradigmatică. În practica didactică și în cercetarea de specialitate, se urmărește în genere disocierea și descrierea unor clase paradigmatice, fie ele fonetice, morfo-sintactice sau lexicale. O excepție de la acest consens o reprezintă școala distribuționalistă americană, reprezentată de L. Bloomfield și urmașii săi, care, vorbind de "clase distribuționale", acordă relațiilor de tip sintagmatic un loc prioritar în cadrul investigației lingvistice. Fiecare unitate lingvistică ar deține, potrivit distribuționaliștilor, propriile capacități combinatorii, care i-ar determina posibilitatea de a alcătui sintagme în contexte bine definite. Pe baza asemănărilor și a analogiilor combinatorii, se alcătuiesc astfel clase distribuționale, adică structuri paradigmatice care nu ar fi deci, în concepția lingviștilor americani, decît o formulare mai simplă a posibilităților de combinare deținute de fiecare unitate.

Un important lingvist contemporan ne atrage atenția asupra a două distincții importante privitoarea la relațiile lingvistice fundamentale. Este vorba mai întîi de faptul că sintagmatic și paradigmatic sunt noțiuni complementare și interdependente, în sensul că "unitățile lingvistice nu au valabilitate în afara relațiilor lor sintagmatice și paradigmatice cu alte

unități" (LYONS, Introducere..., p. 91), deoarece "elementele se determină prin luarea în considerare, în mod simultan, atît a relațiilor lor paradigmatice, cît și sintagmatice" (ibidem, p. 92). Un al doilea aspect important îl constituie faptul că "relațiile sintagmatice nu presupun, în mod necesar, o ordonare a unitătilor în secventă liniară, astfel încît realizarea substantială a unui element să trebuiască să preceadă realizarea substantială a celuilalt" (ibidem). Acest principiu poate fi pus în evidență cel mai bine printr-un exemplu din domeniul gramaticii, lucru pe care Lyons îl și realizează, punînd în paralel două propoziții elementare (subject + predicat + object) cu continut echivalent, formulate în limbile engleză și latină. Schimbarea topicii subiect/obiect în engleză are ca rezultat modificarea semnificatiei enuntului, căci Brutus killed Caesar înseamnă cu totul altceva decît Caesar killed Brutus. În latină însă, enunturile Brutus necavit Caesarem și Caesarem necavit Brutus exprimă aceeași realitate de fapt. Rezultă așadar că în latină, limbă în care realizarea morfematică a opozitiilor cazuale este foarte "puternică", ordinea cuvintelor este (relativ) irelevantă pentru alcătuirea sintagmelor, iar pentru engleză, în absenta unor desinente specifice pentru acuzativ, succesiunea sintagmatică este posibilă exclusiv în topica "standard". Dacă introducem, ca termen de comparație, limba română, constatăm că enunțul echivalent, Brutus l-a ucis pe Caesar, conține, în absența desinențelor cazuale (ca și în engleză), o marcă morfologică a acuzativului personal, prepoziția pe, care determină funcția de obiect direct a substantivului pe care îl precedă, chiar și cu o topică inversată: Pe Caesar l-a ucis Brutus.

În privința eventualei prevalențe a unuia dintre cele două tipuri de relații lingvistice fundamentale, pentru lingviștii europeni îndatorați tradiției saussuriene – adepți, în cea mai mare parte, ai concepției structuralist-funcționaliste –, o importanța primordială în procesul comunicării lingvistice ar avea-o, dimpotrivă, relațiile paradigmatice dintre semne, adică ansamblul posibilităților de selecție care îi stau la dispoziție individului vorbitor al unei limbi. Astfel, André Martinet consideră că, atît în privința unităților distinctive (fonemele), cît și a celor semnificative (monemele), trebuie avut în vedere momentul selecției lor dintr-un lanț paradigmatic. Pentru a ști ceea ce distinge o unitate de cele cu care ea se combină în discurs, adică în lanțul sintagmatic, este absolut necesară cunoașterea unităților care s-ar fi putut situa în locul ei. De exemplu, în cazul unităților semnificative, utilizarea adjectivului tolerant pentru a califica atributele unei personalități pozitive presupune două condiții:

 ca lantul sintagmatic să stabilească întreaga serie de adjective posibile în acel loc:

Jean este

este tolerant
blînd
indulgent
binevoitor
echilibrat
etc.

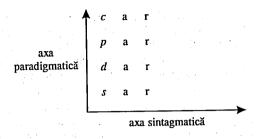
2. ca implicita comparare între elementele seriei paradigmatice să indice selectarea unității celei mai potrivite la momentul comunicativ dat.

Prin urmare, paradigma adjectivelor calificative reclamate de contextul sintagmatic dat mai sus oferă în orice moment posibilitatea unei selecții dintr-un inventar posibil. Martinet și-a verificat această concepție într-un mod convingător și spectaculos atunci cînd, în lucrarea *Économie des changements phonétiques* (1955), mai ales în partea I, cap. III, a dovedit că, în evoluția unei limbi, schimbările survenite în timp nu afectează fonemele în mod separat, ci structuri întregi, adică paradigme fonetice.

Dacă Martinet acorda prioritate, după cum se vede, raporturilor paradigmatice, alți teoreticieni consideră că cele două tipuri de relații lingvistice fundamentale au o importanță relativ egală în cadrul funcționării actului lingvistic. În acest sens, pot fi citați Roman Jakobson și Émile Benveniste. Pentru JAKOBSON (Essays..., în special cap. III), orice unitate lingvistică contractează simultan două tipuri de relații diferite, corespunzătoare celor două tipuri de mecanisme intelectuale angrenate în dinamica actului lingvistic:

- 1. compararea cu celelalte unități lingvistice asemănătoare, aparținînd deci aceleiași paradigme;
- 2. relaționarea în plan sintagmatic cu unitățile coexistente.

În consecință, valoarea semantică a unui cuvînt sau valoarea distinctivă a unui fonem este determinată simultan atît de influența unităților învecinate din cadrul sintagmei, cît și de prezența virtuală a elementelor care le pot înlocui în cadrul paradigmei, cum se sugerează în diagrama următoare:

Vom spune că fiecare dintre unitățile fonematice /c/, /p/, /d/ și /s/ se poate asocia cu contextul sonor -ar, conducînd la formarea, în limba română, a unităților semantic-funcționale (cuvintelor) car, par, dar, sar, care se definesc drept sintagme. Pe de altă parte, cele patru foneme alcătuiesc o structură virtuală de tip paradigmatic, în sensul că, o dată selectat pentru a contracta relații de combinare, fiecare dintre ele se opune tuturor celorlalte trei.

în sensul tradiției saussuriene, dar cu un plus de claritate se exprimă, cu privire la relațiile care ne preocupă, și Émile Benveniste, în studiul Privire asupra dezvoltării lingvistice:

Unitățile limbii țin, ce-i drept, de două planuri: sintagmatic, atunci cînd sunt privite din perspectiva raportului lor de succesiune materială în șirul vorbirii, și paradigmatic, atunci cînd se găsesc într-un raport de substituție posibilă pentru fiecare dintre ele la nivelul la care se găsește și în clasa formală din care face parte. Descrierea acestor raporturi, definirea acestor planuri presupun existența unei structuri formale a limbii; iar această formalizare a descrierii înseamnă – și nu e vorba de un paradox – concretizarea limbii prin reducerea ei la elementele semnificante, care o alcătuiesc exclusiv, și prin definirea acestor elemente în funcție de relevanța lor reciprocă. În locul unei serii de "evenimente" singulare, nenumărate, contingente, obținem un număr finit de unități și putem caracteriza o structură lingvistică prin distribuirea și prin combinațiile posibile ale acestora (în BENVENISTE, Probleme..., I, p. 25-26).

Constatăm că reputatul lingvist francez accentuează asupra caracterului formal al structurilor generate de relațiile lingvistice menționate, făcînd observația extrem de subtilă că tocmai existența relațiilor sintagmatice și a celor paradigmatice asigură, pe de o parte, coerența și sistemicitatea unei limbi, prin numărul finit de unități a căror selecție, respectiv combinare o pot guverna, și, pe de altă parte, valabilitatea descrierii științifice a respectivelor structuri. Să mai menționăm faptul că Émile Benveniste

reia (în studiul Structura limbii și structura societății din 1970) o analogie propusă inițial de Saussure, cea între sistemul lingvistic și sistemul economic, arătînd că amîndouă au la bază conceptul de valoare, concept care explică funcționarea ambelor sisteme pe baza schim bului, în cadrul procesului de comunicare lingvistică, respectiv al procesului economic:

Știm că axa paradigmatică a limbii este caracterizată, în raport cu axa sintagmatică, prin posibilitatea de a înlocui un termen cu altul, o funcție cu alta, în măsura în care are o valoare de utilizare sintagmatică. Ne-am apropiat de caracteristicile valorii în economie (BENVENISTE, *Probleme...*, II, p. 85).

O altă analogie, de data aceasta cu structurile muzicale, propusă de același cercetător (în studiul *Semiologia limbii* din 1969), are meritul de a ne face mai clară specificitatea relațiilor lingvistice tipice care structurează orice enunț, în orice limbă istorică:

Muzica este un sistem care funcționează pe două axe: axa simultaneității și axa secvențelor. Ne putem gîndi la o omologie cu funcționarea limbii pe cele două axe, paradigmatică și sintagmatică. Or, axa simultaneităților în muzică contrazice însuși principiul paradigmatic al limbii, principiu de selecție care exclude orice simultaneitate intrasegmentală; și nici axa secvențelor din muzică nu coincide cu axa sintagmatică din limbă, deoarece secvența muzicală este comparabilă cu simultaneitatea de sunete și, de altfel, nu se supune nici unei constrîngeri de legătură sau de excludere în privința vreunui sunet. Așadar, combinatorica muzicală, care ține de armonie și de contrapunct, nu-și găsește echivalent în limbă, unde atît paradigma, cît și sintagma se supun unor dispoziții specifice: reguli de compatibilitate, de selecție, de recurență etc., de care depind frecvența și previzibilitatea statistice, pe de o parte, și posibilitatea de a construi enunțuri inteligibile, pe de alta (BENVENISTE, Probleme..., II, p. 48).

Este necesar să mai menționăm că cele două tipuri de relații lingvistice fundamentale, relația sintagmatică și cea paradigmatică, sunt constitutive pentru orice tip de enunț și în orice limbă și pot fi puse în evidență la toate nivelurile structural-constitutive ale limbii. Pe lîngă exemplul de mai sus, relevant pentru nivelul fonematic, vom da acum un exemplu de relație paradigmatică la nivelul morfematic (al "formelor"), preluat de la BLOOMFIELD, Language, p. 223, care pune în evidență procesul de producere a paradigmelor flexionare:

Aproape tuturor formelor de singular ale substantivului englezese le corespund forme de plural derivate și invers, aproape toate formele de plural ale substantivelor englezești sunt derivate din forme de singular. Ca atare. substantivele englezești se prezintă, în cea mai mare parte, în serii paralele de cîte două forme: o formă de singular (hat 'pălărie') și o formă de plural derivată din aceasta (hats 'pălării'). În măsura în care una din cele două forme îi este cunoscută, un vorbitor este de obicei capabil să o producă pe cealaltă. Fiecare dintre aceste serii de forme este denumită serie paradigmatică sau paradigmă, și fiecare formă din cadrul seriei este denumită formă flexionară sau flexiune. Unele limbi dețin paradigme ample, care conțin mai multe forme flexionare. În latină, de exemplu, verbul apare cu 125 de forme flexionare. precum amare 'a iubi', amō 'iubesc', amas 'iubesti', amat 'iubeste', amamus 'iubim', amam 'as iubi', amor 'sunt iubit' si asa mai departe.

Relativ mai tîrziu în comparație cu structurile fonematice si cu cele morfematice a fost pus în evidentă caracterul structural-functional al nivelului semantic al limbii. În strînsă legătură cu dezbaterile care au avut loc în special în mediile universitare germane ale deceniilor al III-lea al IV-lea ale secolului XX, în jurul conceptului de "cîmp semantic" sau "conceptual" s-a dezvoltat, prin contribuții ale unor învătați precum K. Baldinger, B. Pottier, J. Lyons sau E. Coseriu, ca să-i numim doar pe cei mai proeminenti, o semantică structural-funcțională, în cadrul căreia conceptele operationale de relatii de tip sintagmatic/paradigmatic au

ocupat un loc central.

Ca exemplu de relatie de sens de tip sintagmatic este citată relatia (numită de E. Coseriu "solidaritate lexicală") între unități semantice precum cele corespunzătoare cuvintelor cîine și a lătra, blond și păr, clocit și ou, dinte și a musca sau picior și a suta. Este vorba despre faptul că, din punct de vedere semantic, unitățile citate se presupun în mod necesar în cadrul unui context dat, alcătuind sintagme cu caracter "obligatoriu". Coseriu distinge trei tipuri de solidarități (sau "combinații") lexicale obligatorii, si anume afinitate, selectie si implicatie. A finitate a este relatia de sens de tip sintagmatic între două elemente, A și B, în care A reprezintă, din punct de vedere semantic. o unitate supraordonată lui B, adică o "clasă"; exemple: în sintagmele românesti Ion se însoară sau Ioana se mărită, verbele a se însura, respectiv a se mărita sunt selectate în mod obligatoriu de un nume masculin, respectiv feminin, fapt care nu este valabil în alte limbi, de exemplu în limba latină, unde verbul ducere este folosit atît pentru persoane de gen masculin, cît și pentru persoane de gen feminin: in matrimonium ducere (despre femei) 'a se căsători', respectiv uxorem ducere (despre bărbați) 'idem'. Pentru relația de sens denumită selecție, Coseriu oferă un exemplu din limba germană: verbul fahren 'a merge cu un mijloc de locomoție' selectează vehicule care se deplasează pe o suprafață plană (tren, bicicletă, automobil etc.), dar nu și avionul, pentru care se întrebuințează verbul *fliegen* 'a zbura'. O a treia relație de sens de tip sintagmatic, i m p l i c a ț i a , afectează doi termeni care, prin conținutul lor semantic, se presupun reciproc: în limba română, adjectivul *roib* selectează în mod obligatoriu exclusiv substantivul *cal*, căci numai calul poate deține respectiva însușire, la fel cum adjectivul *coroiat* se poate referi exclusiv la nasul unui om.

Cît privește existența la nivel semantic a unor serii paradigmatice, caracterul sistemic, structural-funcțional al limbii a fost pus în evidență de multă vreme, în cadrul lexicologiei tradiționale, prin definirea, în toate limbile, a seriilor sinonimice (a zice/a spune, chip/față etc.) sau a celor antonimice (bun/rău, a intra/a ieși etc.). Pe lîngă sinonimie și antonimie, în semantica modernă se vobeste și de alte structuri semantice paradigmatice. E. Coseriu a identificat, de exemplu, numeroase alte tipuri de relații semantice de tip paradigmatic, a căror definire și clasificare l-a preocupat în mod constant, decenii la rînd. Acest învătat distinge între structuri semantice paradigprimare (cîmp lexical-semantic și clasă lexicalmatice -semantică) și structuri semantice paradigmatice secundare (modificare, dezvoltare și compunere). Cîm purile lexicale sau semantice au fost studiate pe larg de E. Coseriu, care ne-a dat și cea mai elaborată tipologie. Se consideră că întregul lexic structurabil al unei limbi se organizează în cîmpuri semantice, definite ca paradigme rezultînd din segmentarea (specifică fiecărei limbi) a unei zone continue de conținut semantic și repartizarea respectivei "substanțe semantice" între mai multe unități lexical-semantice ("lexeme"), prin opoziții semantice progresive sau imediate. Unele cîmpuri lexical-semantice sunt relativ simple, cum ar fi cîmpul semantic al numelor de culori (în cadrul căruia se organizează "substanța semantică" a cuvintelor alb, negru, verde, rosu etc.) sau cel al gradelor de rudenie (incluzînd continutul cuvintelor din seria tată, mamă, fiu, fiică, soră, frate etc.), altele se prezintă ca structuri paradigmatice extrem de complexe, precum cîmpul semantic al însusirilor caracterologice umane sau cel al denumirilor pentru vietăți (terestre, marine, aeriene etc.). Prin clasă l e x i c a l - s e m a n t i c ă se înțelege, după Coseriu, o structură paradigmatică primară, constituită în interiorul unei clase de cuvinte ("părți de vorbire"), pe baza unor opoziții de sens de tipul "animat"/"inanimat", "uman"/"non-uman" etc. De exemplu, clasa constituită de elementele lexicale mînă și gură se combină exclusiv cu nume desemnînd ființe umane, pe cînd clasa elementelor labă și bot exclusiv cu nume desemnînd animale.

Între structurile paradigmatice secundare, m o d i f i c a r e a este o structură semantică definită de serii precum masă - măsuță, roșu rosiatic, a vedea - a prevedea etc., în cadrul cărora elementele formale derivative (sufixele -ută și -atic sau prefixul pre-) aduc o notă semantică modalizatoare (cuantificare, diluare etc.), semnificatia categorială rămînînd aceeasi (substantiv, adiectiv, verb). Dezvoltarea este structura semantică stabilită între elementele unei serii lexicale rezultate prin transformările de sens datorate schimbării clasei gramaticale (de la substantiv la verb, de la verb la substantiv, de la adjectiv la substantiv etc.) în urma derivării; sunt astfel dezvoltări, serii precum: frumos - frumusețe (adjectiv \rightarrow substantiv), a pleca - plecare (verb \rightarrow substantiv). În fine, compunerea, ca structură lexematică paradigmatică, rezultă din combinarea continutului a două (sau mai multe) unități semantice, care produc o a treia unitate, unitară din punct de vedere al continutului. Destul de putin activă din acest punct de vedere, româna produce totuși astfel de structuri (de multe ori prin calchierea unor modele aloglote): mărinimos (combinarea continuturilor 'mare' și 'inimă'). Foarte frecvente sunt asemenea structuri în limbi în care compunerea lexicală este activă, precum limbile greacă veche (φιλάνθροπος iubitor de oameni; binevoitor', rezultat prin combinarea conținuturilor unităților nominale φίλος 'prieten' și ἄνθροπος 'om') sau germană (Apfelbaum 'măr', literal 'copac-cu-mere', din Apfel 'măr' și Baum 'copac')9.

După LYONS, *Introducere...*, p. 507 și urm., principalele relații de sens de tip paradigmatic ar trebui considerate hiponimia și incompatibilitatea. Numită de unii semanticieni și "incluziune" și echivalată de logicieni cu "extensiunea" unui termen, h i p o n i m i a , văzută ca "unul dintre principiile constitutive în organizarea vocabularului tuturor limbilor", este relația semantică între un cuvînt "supraordonat" (numit și "hiperonim") și

^{9.} O expunere rezumativă a concepției semantice coseriene găsim în conferința Semantica structurală, din vol. COSERIU, Prelegeri..., p. 83-99, de unde am preluat și majoritatea exemplelor de mai sus. Pentru detalii referitoare la tipologia relațiilor semantice pot fi consultate în special următoarele lucrări ale lui E. Coseriu: Pour une sémantique diachronique structurale, în "Travaux de linguistique et de littérature", Strasbourg, II (1964), nr. 1, p. 139-186; Lexikalische Solidarităten, în "Poetica. Zeitschrift für Sprach- und Literaturvissenschaft", I (1967), nr. 3, p. 293-303; Les structures lexématiques, în "Zeitschrift für französische Sprache und Literatur", Beiheft, Neue Folge, I-Probleme der Semantik, Wiesbaden, 1968, p. 3-16; Einführung in die funktionelle Betrachtung des Wortschatzes, Tübingen, Gunter Narr, 1970 (ed. a II-a: 1973); Vers une typologie des champs lexicaux, în "Cahiers de lexicologie", XXVII (1975), nr. 2, p. 31-51.

unul sau mai multe "hiponime". Este vorba despre o relație ierarhică de subordonare sau de includere, cum este cea între roșu (hiperonim) și stacojiu, purpuriu, rubiniu (hiponime), sau între floare și trandafir, viorea, lalea etc. Spunem că, din punct de vedere semantic, conținutul adjectivelor stacojiu, purpuriu, rubiniu este inclus în spectrul semantic al hiperonimului roșu, respectiv conținutul substantivelor trandafir, viorea, lalea este cuprins în sfera hiperonimului floare. La rîndul ei, i n c o m p a t i b i l i t a t e a este definită de autorul citat ca o relație de sens bazată pe contradicția semantică între termeni, pusă în evidență în cadrul unui enunț. De exemplu, propoziția Maria purta o pălărie roșie neagă în mod implicit propoziții de tipul Maria purta o pălărie verde (sau galbenă, albastră etc.). Adjectivele denumind culorile se află deci în relație paradigmatică de incompatibilitate.

O mențiune specială în cadrul acestei discuții despre relațiile lingvistice fundamentale se cuvine contribuției aduse de Louis Hjelmslev în importanta sa lucrare *Prolegomene la o teorie a limbii*¹⁰. Preluînd achizițiile predecesorilor, în primul rînd ale lui Saussure, învățatul danez conferă conceptelor în discuție un plus de precizie și de funcționalitate, subliniind în context caracterul ierarhic al organizării interne a sistemului lingvistic și operînd o importantă distincție între ceea ce, în limbă, este static sau sistemic și ceea ce este din a mic sau procesual:

O clasă de semne va fi numită de noi *ierarhie*. Trebuie să distingem între două feluri de ierarhii: *procesele* și *sistemele*. Ne vom apropia de procedecle consacrate în practică, dînd denumiri deosebite clasei și componentei, după cum acestea apar în cadrul unui proces sau al unui sistem. Clasele unui proces lingvistic le vom numi lanțuri, iar componentelor unui lanț le vom spune părți ale lui. Clasele unui sistem lingvistic le vom numi *paradigme*, iar componentelor unei paradigme le vom da denumirea de *membri* (HJELMSLEV, *Prolegomene...*, p. 53).

Ideea este reluată și precizată, dimensiunii sintagmatice fiindu-i conferit caracterul de proces, iar celei paradigmatice atributul de sistem; prin această echivalare conceptuală, Hjelmslev reușește să dea un conținut analitic mai nuanțat conceptelor saussuriene de "langue" și "parole". Prin "limbă" vom înțelege deci sistemul construit de relațiile virtuale de natură

^{10.} Publicată mai întîi în limba daneză, în anul 1943, cu titlul Omkring sprogteoriens grundlaeggelse, dar devenită mai larg cunoscută în cercurile de specialişti o dată cu versiunea engleză din 1961, intitulată Prolegomena to a Theory of Language. Cităm după versiunea românească din 1967 a lui D. Copceag.

paradigmatică între clase de unități organizate ierarhic, iar prin "vorbire" sau "text" vom înțelege procesul însuși de îmbinare a unităților limbii în lanțuri sintagmatice:

Procesul şi sistemul sînt noțiuni foarte generale, care nu pot fi limitate numai la domeniul semioticii. Pentru desemnarea unui proces şi, respectiv, a unui sistem semiotic, ni se par potriviți, şi totodată conformi tradiției, termenii proces sintagmatic şi sistem paradigmatic. Referindu-se la limbă (...), vom putea folosi denumiri mai simple: procesului îi vom spune text, iar sistemului limbă (ibidem, p. 73)¹¹.

În continuare, Hjelmslev integrează problematica în dezbatere în cadrul temei de maximă generalitate referitoare la însăși esența limbii ca semioză, adică proces în cadrul căruia se produc semnificații. Dată fiind calitatea intrinsecă a oricărei limbi naturale (istorice) de a putea exprima orice semnificație posibilă, pe baza jocului liber al combinării procesuale a semnelor (integrate deopotrivă în structuri paradigmatic-ierarhice), rezultă că limbajul uman se instituie drept cea mai completă "semiotică", incluzînd toate celelalte semioze posibile din sfera umanului:

Limba poate fi definită ca un sistem paradigmatic ale cărui paradigme sînt manifestate de toate semnificațiile; în aceeași ordine de idei, textul poate fi definit ca un proces sintagmatic, ale cărui lanțuri, dezvoltate fiind într-o măsură nedeterminată, sînt manifestate de către toate semnificațiile. Prin semnificație înțelegem o clasă de variabile care manifestă mai mult decît un lanț în cadrul a mai mult decît un proces sintagmatic și (sau) mai mult decît un paradigmă în cadrul a mai mult decît un sistem paradigmatic. Practic vorbind, limba e o semiotică în care pot fi traduse toate celelalte semiotici – adică toate celelalte limbi și, în genere, toate structurile semiotice imaginabile. Această posibilitate de a traduce totul în limbă decurge din faptul că limbile, și numai ele, sînt în măsură să dea o formă oricărei semnificații (ibidem, p. 232).

^{11.} Un interes extrem prezintă constatarea că Saussure însuşi s-a gîndit la caracterul procesual al sintagmaticului în opoziție cu natura abstract-potențială a paradigmaticului, după cum atestă una din notațiile sale inedite, publicate recent: "Numim sintagmă vorbirea efectivă, sau combinația de elemente conținute într-o tranșă de vorbire reală, sau modul de organizare în care elementele sunt legate între ele prin intermediul elementelor următoare și al celor precedente. Prin opoziție cu paralelia, sau vorbirea potențială, sau suma de elemente concepute și asociate de spirit, sau modul de organizare în care un element duce o existență abstractă în mijlocul altor elemente posibile" (SAUSSURE, Scrieri..., p. 66). De remarcat este și termenul paralelie, inventat de Saussure pentru a desemna ceea ce azi numim paradigmă (vezi și mai sus, nota 8).

Ne rămîne, în concluzie, să subliniem încă o dată ideea că o alternativă teoretică la înțelegerea limbii ca structură specifică și mecanism funcțional nu există. De aceea, conceptele de sintagmatic și paradigmatic, văzute ca relații de maximă generalitate și specificitate ale structurii lingvistice, prezintă o importanță teoretică și metodologică primordială.

10.5. Semnul lingvistic între arbitrar și motivat

Vorbind despre principiile generale ale descrierii lingvistice, Ferdinand de Saussure afirmă că cele două "caracteristici primordiale" sau "principii" ale semnului lingvistic sunt arbitrarul semnului și caracterul liniar al semnificantului (*Curs*, p. 86 și urm.). Primul principiu, "l'arbitraire du signe", este definit, pe baza structurii binare a semnului lingvistic, în următorii termeni:

Legătura ce unește semnificantul de semnificat este arbitrară sau, pentru că înțelegem prin semn întregul ce rezultă din asocierea unui semnificant cu un semnificat, putem spune, mai simplu, că semnul lingvistic este arbitrar. (...) Cuvîntul arbitrar mai necesită o observație. El nu trebuie să sugereze ideea că semnificantul depinde de libera alegere a subiectului vorbitor (vom vedea mai departe că individul nu are puterea să schimbe nimic în legătură cu un semn o dată ce a fost stabilit într-un grup lingvistic); vrem să spunem că el este nemotivat, adică arbitrar în raport cu semnificatul, cu care, în realitate, nu are nici o legătură naturală (Curs, p. 87).

Miezul acestei disocieri saussuriene circumscrie o temă centrală a reflecției asupra problemelor limbajului în tradiția europeană, ale cărei prime atestări notabile se găsesc în dialogul *Cratylos* al lui Platon și în opusculul aristotelic *Despre interpretare*.

numelor primitive (τὰ πρότα ὀνόματα), acelea în care sonoritatea cuvîntului este "consonantă" cu atributele naturale ale lucrurilor. Opinia contrară, reprezentată în dezbatere de către Hermogenes, se întemeiază pe gîndirea relativistă exprimată memorabil în dictonul atribuit sofistului Protagoras: "Omul este măsura tuturor lucrurilor". Instituirea numelor, susține Hermogenes, este o chestiune de "lege" (νόμος), de instituire (θέσις), arbitrară și convențională. Așadar, numele n-ar fi decît "un instrument dătător de învățătură" (388b, trad. rom. p. 258). Platon nu subscrie nici uneia dintre ipotezele expuse, preconizînd căutarea adevărului în afara limbajului, în contemplarea esențelor care nu pot fi descrise decît printr-un "limbaj ideal".

Lucrurile par să fi fost tranșate definitiv de către Aristotel, într-un pasaj celebru din *Peri hermeneias – De interpretatione*, 16a:

Όνομα μέν οὖν ἐστὶ φωνή σημαντική κατὰ συνθήκην l...l. Τὸ δὲ κατὰ συνθήκην, ὅτι φύσει τῶν ὀνομάτων οὐδέν ἐστιν, ἀλλ'ὅταν γένηται σύμβολον, ἐπεὶ δηλοῦσι γέ τι καὶ οἱ ἀγγράμματοι ψόφοι οἷον θηρίων, ὧν οὐδέν ἐστιν ὄνομα ¹².

Constatăm din acest paragraf că, pentru Aristotel, numele ar fi "un sunet avînd un înțeles prin convenție" (φωνή σημαντική κατά συνθήκην). În această definiție, conceptul-cheie este cel de "convenție" – gr. συνθήκη (< συντίθημι 'a aranja; a conveni') –, noțiune care a fost interpretată în diferite feluri în tradiția aristotelică medievală și scolastică. Cîteva dintre cele mai cunoscute opțiuni interpretative sunt menționate de E. Coseriu¹³: secundum placitum 'după bunul-plac' (Boethius, Petrus Hispanus), institutione 'prin instituire' (Abaelardus), ex constituto sau fortuito la alți gînditori. Mai mult încă, adesea a fost pus semnul egalității între conținutul noțional al expresiei κατά συνθήκην și cel al formulei platoniciene θέσει, echivalență care a făcut ca Aristotel să fie privit ca principalul susținător al tezei convenționaliste. Încadrarea tradițională a lui Aristotel printre convenționaliști a fost amendată de Eugenio Coseriu, op. cit., p. 88; adînc cunoscător al ansamblului doctrinei lui Aristotel, acest învățat este de părere că expresia aristotelică κατά συνθήκην ar

^{12. &}quot;Prin nume înțelegem un sunet avînd un înțeles prin convenție (...). «Înțeles prin convenție» s-a introdus pentru că nimic nu este de la natură un nume, ci devine așa numai cînd ajunge un simbol; în adevăr, sunetele nearticulate, așa cum produc animalele, au un înțeles, dar nici unul din ele nu constituie un nume" (trad. rom. de Mircea Florian, Organon, I, 1957, p. 208).

^{13.} COSERIU, L'arbitraire du signe..., p. 105, nota 62.

trebui înțeleasă în sensul "historisch eingerichtet", adică "instituit în mod istoric". Cu alte cuvinte, semnul istoric nu este nici arbitrar, dar nici natural, ci este motivat din punct de vedere istoric, în sensul că are o explicație care trebuie căutată în acțiunea și nevoile umane, care se manifestă în istorie.

Complexă și contradictorie, posteritatea acestui concept aristotelic a fost amănunțit analizată de E. Coseriu în studiul menționat, pornindu-se din Antichitatea tîrzie (o dată cu transpunerea în limba latină a principalelor texte aristotelice de către Boethius), trecîndu-se prin semantica scolastică (Thomas din Erfurt, Petrus Hispanus ș.a.) și prin filosofia europeană premodernă (Hobbes, Locke, Leibniz) și modernă (Condillac, Lessing, Fichte, Hegel etc.), pînă la cei mai importanți lingviști ai modernității. Caracterul contradictoriu și deseori polemic al dezbaterii și aparenta insolubilitate a problemei își găsesc probabil explicația prin absolutizarea, în absența unor criterii unanim acceptate, a uneia sau alteia dintre cele două ipoteze (arbitrarietatea vs. caracterul motivat-,,natural" al semnului verbal).

Revenind la Saussure, să remarcăm faptul că întemeietorul lingvisticii moderne vorbește el însuși de o relativă arbitrarietate a semnului lingvistic, arătînd că raportul între elementele motivate și cele arbitrare este variabil în orice limbă naturală:

Principiul fundamental al caracterului arbitrar al semnului nu ne împiedică să distingem, în fiecare limbă, ceea ce este în mod radical arbitrar, adică nemotivat, de ceea ce nu este astfel decît în mod relativ. Numai o parte din semne este absolut arbitrară; la altele intervine un fenomen ce ne îngăduie să recunoaștem grade de arbitrar, fără să-l suprimăm: semnul poate fi relativ motivat. (...) Nu există limbă în care nimic să nu fie motivat; de asemnea, a concepe una în care totul să fie motivat este imposibil prin definiție. Între cele două limite extreme — minimum de organizare și minimum de arbitrar — găsim toate varietățile posibile. Diversele idiomuri cuprind întotdeauna elemente din cele două ordini — radical arbitrare și relativ motivate —, dar în proporții foarte variabile; este o caracteristică importantă, de care poate să se țină seama în clasificarea lor (Curs..., p. 142-143).

Motivarea relativă a multor semne lingvistice este ilustrată de Saussure prin exemple din limba franceză. Astfel, semnul poire 'pară' nu are nici o motivare aparentă, vorbitorii legîndu-l de obiectul desemnat respectiv doar în virtutea tradiției; derivatul poirier 'păr' (arborele) în schimb, care, prin sufixul -ier evocă o serie cuprinzînd elemente lexicale precum cerisier 'cireş', pommier 'măr' etc., prezintă o motivare relativă,

raportul între semnificatul radicalului și cel al sufixului fiind intuitiv recognoscibil de către vorbitori. De un asemenea tip de motivare nu se poate vorbi în cazul fr. *frêne* 'frasin' sau *chêne* 'stejar', semne care rămîn pentru vorbitori absolut nemotivate, întrucît nu evocă în mintea acestora structuri cunoscute sau recognoscibile. Ceea ce Saussure nu specifică, dar trebuie să remarcăm este faptul că, dacă astfel de cuvinte precum cele două citate mai sus sunt nemotivate în sincronia limbii franceze moderne, ele au totuși o explicație istorică, reflectînd etimoanele lor latinești, substantivele *fraxinus* și, respectiv, *quercus*.

O observație care se impune este așadar aceea că gradul de motivare sau nemotivare al unei unități lingvistice trebuie raportat la sistemul de coordonate sincronie - diacronie, în sensul că ceea ce poate fi motivat din punct de vedere istoric devine la un moment dat nemotivat sau, cum vom vedea mai departe, vorbitorii re-motivează unele semne private inițial de orice grad de motivare. O altă sursă a neînțelegerii corecte a raportului dintre caracterul relativ motivat si caracterul relativ arbitrar al semnului lingvistic o constituie și confuzia care se face adesea între raportul de semnificare, care se definește ca o relatie internă între semnificantul și semnificatul unui semn lingvistic, si raportul de desemnare, înteles ca relatie dintre semn în ansamblul său și obiectul desemnat din cadrul realității extralingvistice (vezi supra, § 10.3.1). Despre o arbitrarietate absolută a semnului lingvistic s-ar putea vorbi doar cu privire la relația de desemnare și doar în plan sincronic. Într-adevăr, ce relație necesară putem stabili între semnul masă, de exemplu, și referința sa, adică obiectul de mobilier confecționat de regulă din lemn, cu trei sau patru picioare, destinat în principiu servirii mesei etc.? Dacă ar fi vorba despre un raport intrinsec și necesar între semne și lucrurile desemnate, ar trebui, în principiu, ca obiectele respective să poarte, în limbi diferite, aceleași nume. Or, în cazul dat, obiectul corespunzător conceptului 'masă' este desemnat prin complexe sonore diferite, cum ar fi, pe lîngă rom. masă, fr., table, germ. Tisch, engl. Table, rus. столь etc.

Prin urmare, în cadrul raportului de desemnare privit în mod sincronic, majoritatea semnelor lingvistice au, în principiu, un caracter arbitrar. De o relativă motivație nu putem vorbi decît într-o perspectivă diacronică, în acest caz fiind obligați să constatăm că, de exemplu, rom. masă este urmașul direct al lat. mensa, sau că engl. table este un împrumut după fr. table. Din punct de vedere istoric, majoritatea cuvintelor dintr-o limbă au o explicație oarecare, adică o "etimologie", fie că aceasta este cunoscută

sau nu. Cu totul rare sunt în orice limbă cuvintele absolut nemotivate din punct de vedere istoric; este vorba mai ales de unități lexicale aparținînd terminologiilor științifice sau tehnice, instituite în mod convențional, de către oamenii de știință. De exemplu, cuvîntul bit desemnează unitatea minimală de măsurare a informațiilor, watt și ohm unități de măsurare a puterii și, respectiv, rezistenței electrice; în cazul ultimelor două exemple, numele au fost instituite prin consensul specialiștilor, care au decis să desemneze respectivele noțiuni cu numele învățaților care le-au descoperit, fizicianul englez J. Watt (1736-1819) și, respectiv, fizicianul german G.S. Ohm (1789-1854).

Putem vorbi asadar de o motivare de ordin istorico-social a semnelor lingvistice în cadrul unei limbi date, în sensul în care toți vorbitorii unei limbi se raportează la un sistem de relații lingvistice date, la un lexicon comun si la anumite reguli de combinare a unităților lingvistice. Cu totul altfel se pune problema atunci cînd avem în vedere relația internă între semnificant si semnificat, adică relatia de semnificare. Vom constata în această perspectivă grade diferite de motivare, respectiv de arbitrarietate, în funcție de nivelul la care ne situăm: fonetic, lexical-morfologic, sintactic sau semantic. În genere, se poate afirma că, dacă privim semnele lingvistice în mod izolat, făcînd abstracție de contextul semiologic general, între semnificantul de natură sonoră și semnificatul de natură conceptuală nu poate fi stabilită o relatie de motivare necesară. Dar, cum semnele lingvistice nu functionează decît în cadrul unor structuri, rezultă că o motivare internă a raportului semnificant/semnificat este inerentă. Va trebui asadar să distingem între o motivare intrinsecă, limitată exclusiv la planul fonetic, și o motivare structurală sau etimologică, privitoare la nivelurile morfo-lexical si semantic.

10.5.1. Motivarea fonetică

Împrejurarea că unele semne lingvistice își manifestă valoarea expresivă prin imitarea unor impresii acustice (în mod integral, ca în cazul onomatopeilor: zbîrr, pleosc, cucurigu, sau parțial, ca la verbele de tipul a sosoti, a sfirîi) i-a făcut pe unii cercetători să vorbească despre o motivare absolută caracterizează cuvintele al căror semnificant sonor reproduce, parțial sau total, trăsături ale semnificatului¹⁴. Se vorbește astfel de "puterea de sugestie" a formei fonetice a cuvîntului. Dacă este de

^{14.} Vezi MICLĂU, Semiotica lingvistică, p. 172.

presupus că în limbile primitive acest tip de motivare era relativ mai extins, în limbile (literare) moderne zona motivării fonetice este mai restrînsă. În categoria semnelor motivate din punct de vedere fonetic putem distinge două tipuri:

- 1. Este vorba mai întîi de semne lingvistice a căror structură internă prezintă un paralelism perfect între semnificant și semnificat. Această particularitate conferă semnelor lingvistice respective un fel de caracter trans-sistemic, în sensul că receptarea semnificației lor se poate petrece în afara oricărui context lingvistic sau situațional (extralingvistic), cu alte cuvinte, în afară și dincolo de limitele cunoașterii/necunoașterii limbii căreia îi aparțin. Capacitatea maximă de sugestie în acest sens o dețin o n o matopeile. După cum ne sugerează însăși etimologia termenului (gr. ὄνομα 'nume', ποιεῖν 'a face, a plăsmui'), aceste cuvinte reprezintă creații lexicale originare sau primare, bazate pe sugestia prin imitare fonetic-senzorială a unor secvențe ale realității obiective. Se pot distinge în cadrul acestui dip de motivare fonetică două subtipuri:
 - a) c r e a ț i i p r i m a r e. Sunt cuvinte reprezentate fie prin onomatopei propriu-zise, cuvinte care reproduc sunete și zgomote exterioare sau semnale emise de animale (pleosc, buf, miau, cucurigu), fie prin interjecții propriu-zise (oh, vai, văleu etc.), care exprimă stări psihice ale vorbitorului. Între onomatopei și interjecții există un grad diferit de motivare. În vreme ce interjecțiile se mențin în sfera comunicativă a individului vorbitor, fiind motivate de stările psihice sau de senzațiile spontane ale acestuia, onomatopeile suportă un grad superior de abstractizare sau de prelucrare lingvistică, prezentînd deci un grad mai redus de motivare fonetică. Această constatare se verifică prin diferențele perceptibile în gradul de redare fonetică, în limbi diferite, a uneia și aceleiași onomatopei: rom. cucurigu corespunde fr. cocorico, span. quiquiriqui, ital. cuccurucu sau chichirichi, engl. cock-a-doodle-doo.
 - b) cuvinte cu origine onomatopeică. Acest tip de cuvinte pot fi derivate nominale (precum cuc, cotcodăceală, mieunat) sau verbale (a cotcodăci, a mieuna, a chițcăi), a căror origine onomatopeică este transparentă pentru orice vorbitor nativ, dar care au un grad superior de lexicalizare și gramaticalizare, incluzîndu-se în serii paradigmatice nominale, verbale sau adverbiale. Originea onomatopeică directă a acestor creații lexicale le conferă deci un grad ridicat de motivare fonetică, ceea ce face ca

să putem repera cazuri cînd, în limbi diferite, fie ele înrudite sau nu din punct de vedere genealogic, unele nume de păsări, de exemplu, să aibă denominații asemănătoare din punct de vedere al învelișului sonor. Exemplul cel mai des invocat în aces sens este seria de denumiri a păsării numită în românește 'cuc': lat. cuculus, gr. κόκκυξ, germ. Kuckuck, fr. coucou, engl. cuckoo, magh. kakuk, finland. Käky etc. Acest fenomen de coincidență onomatopeică a fost denumit de H. Schuchard "afinitate elementară"¹⁵.

2. Un al doilea tip de cuvinte relativ motivate din punct de vedere fonetic include elemente lexicale care prezintă un anumit grad izomorfism între semnificant și semnificat. fără ca acest fapt să însemne un paralelism perfect. Semnificantul sugerează doar unele trăsături ale semnificatului, ca în cazul cuvintelor românești a înghiți, a fîlfii, a mormăi etc. Unii lingviști vorbesc în asemena cazuri de "cuvinte expresive" (ULLMANN, Précis..., p. 105), alții caracterizează fenomenul drept "simbolism fonetic"16. Numărul cuvintelor expresive din punct de vedere fonetic este foarte mare în fiecare limbă, pe existenta lor întemeindu-se de altfel sugestivitatea specifică a discursului poetic. Există numeroase încercări de a defini si clasifica anumite calităti intrinseci ale sunetelor vorbirii, care le-ar face apte de a sugera prin sine anumite trăsături ale continuturilor verbale. Desi cercetările experimental-empirice mai riguroase în această directie datează doar din secolul XX, de valorile expresive ale sunetelor gînditorii s-au preocupat încă din Antichitatea greacă. Platon, de pildă, în dialogul Cratylos (434b, trad. rom. cit., p. 322), remarca faptul că "litera r este potrivită spre a reda cursul, miscarea", pe cînd l ar fi potrivit pentru a sugera "ceea ce este lin și dulce". Aceeasi observatie o regăsim la Sf. Augustin, care, în opusculul De dialectica, se referea la capacitatea sunetului l de a semnifica ceva dulce și lin în cuvinte precum lepus 'grație', mel 'miere' sau voluptas 'plăcere' și, dimpotrivă, a grupurilor consonantice de a sugera duritatea, ca în cuvîntul crux 'cruce'. Lingvistul francez M. Grammont (Essai de psychologie linguistique. Style et poésie, Paris, 1950) a încercat o prezentare globală și sistematică a valorilor simbolic-expresive ale

^{15.} Cf. ULLMANN, Précis..., p. 105.

^{16.} De exemplu, Al. Graur, Sur le symbolisme phonétique, vol. Recueil d'études romanes, Bucureşti, 1959, şi E. Sapir, Recherches sur le symbolisme phonétique, în vol. Linguistique, trad. fr., Paris, 1968.

tuturor sunetelor vorbirii. Astfel, după acest învățat, vocalele s-ar putea clasifica, din punct de vedere al expresivității, în două serii: vocale clare sau anterioare (a, e, i) si vocale grave sau posterioare (o și u). În seria vocalelor "clare", i și y, avînd o deschidere minimă, sunt "vocale ascutite", ele sugerînd în lantul vorbirii ceva penetrant sau dureros: fr. piquer 'a întepa' sau fr. lugubre 'lugubru'. Vocalele clare a si e ar sugera, dimpotrivă, ideea de limpezime: fr. clair 'limpede', fr. léger 'usor', ideea de exiguitate: fr. petit 'mic', fr. fin 'fin', fr. subtil 'subțire; subțil' sau chiar pe cea de viteză: fr. vif 'viu, vioi', fr. vite 'repede', fr. subite 'brusc'. Foneticianul francez este de părere că se pot sesiza jocuri expresive chiar în unele opoziții morfologice. De exemplu, în seria radicalilor verbali germani singen (infinitiv) - sang (imperfect) - gesungen (participiu perfect) 'a cînta', vocala clară a prezentului ar contrasta cu vocalismul grav al formei de trecut. Un alt exemplu: opoziția semantică 'proximitate' vs. 'distanță' ar fi exprimată în limba franceză și prin sugestia fonetică clar vs. grav: ici – là, voici – voilà, celui-ci – celui-là.

3. Mai complexă este expresivitatea consonantică. Consoanelor oclusive p - b, t - d, k - g li s-ar putea atribui capacitatea de a sugera zgomote seci sau repetate (fr. casser 'a sparge', fr. cliquetis 'zăngănit', fr. palpiter 'a palpita'), iar lichidele, în special l, s-ar preta să producă o impresie de curgere sau de lichiditate: fr. file 'sir, rînd', fr. couler 'a curge', fr. laver 'a spăla', fr. glouglou 'gîlgîit' etc. În fine, grupuri consonantice precum fr în fr. frisson 'fior', fr. frémissement 'freamăt' sau fr. effroi 'spaimă' sugerează senzații neplăcute. Șirul exemplelor ar putea continua la nesfirșit, dar le punem capăt pentru a mentiona doar că valoarea expresivă a sunetelor verbale nu are o "valabilitate universală", ci variază de la o limbă la alta, de la o cultură la alta. Pe de altă parte, aceste valori expresive ale sunetelor verbale se manifestă ca funcții contextuale, interpretarea lor fiind asadar fluidă și inepuizabilă. O tipologie precisă și riguroasă a sugestiilor simbolic-vocale este extrem de dificil, dacă nu cumva imposibil de realizat. Efecte și conotații poetice încadrabile în categoria fonetismului simbolic sunt posibile în orice limbă, măsura expresivității fiind dată întotdeauna de ceea ce numim "talentul poetic". În manualele de

^{17.} Denumit a p o f o n i e , fenomenul este cunoscut și în conjugarea verbului grecesc: λείπω (prezent indicativ) – ἔλειψα (aorist posterior) – λέλοιπα (perfect indicativ) 'a lua'.

poetică sunt reproduse frecvent contexte, în diferite limbi, în care lichida laterală / contribuie la realizarea unor efecte estetic-muzicale de excepție. Iată trei asemenea contexte:

Homer, Odiseea, I, 56-57:
Alel δε μαλακοῖσι καὶ αἰμυλίοισι λόγοισι θέλγει
Ai-ei de má-la-koi-si kai aí-my-li-oi-si ló-goi-si thél-ghei¹⁸.
Lamartine, L'Occident:
L'écume à blancs flocons sur la vague y flottait.
Mihai Eminescu, Sara pe deal:
Turmele-l urc, stelele scapără-n cale.

10.5.2. Motivarea morfo-lexicală

Despre motivarea morfo-lexicală a unor semne lingvistice în interiorul unei limbi date se vorbeste în cazul acelor unităti comunicative create pe baza unui material morfematic si lexical preexistent. Întrucît vorbitorii stabilesc o corelatie spontană cu semnificatiile altor semne, efectuînd o analiză implicită a semnelor respective, se poate vorbi de o relativă motivare a acestora. Ca exemplu pentru asemenea tip de motivare, este citat numele ghiocelului în diferite limbi¹⁹, în care motivarea semnelor corespunde unui proces relativ transparent de metaforizare. În limba română, subst. ghiocel, un derivat diminutival de la ghioc, trimite la forma florii plantei desemnate. În limba franceză, subst. peirce-neige, literal 'străpunge zăpada', este un compus lexical prin care se sugerează un atribut biologic al speciei botanice respective, si anume acela că înflorește la sfîrșitul iernii, cînd încă mai există zăpadă. În rusește, subst. подсниеженик este alcătuit, prin compunere și derivare, de la под сниегом 'sub zăpadă' + suf. -ник. În germană, Schneeglöckschen înseamnă 'clopotel de zăpadă', iar în engleză snow-drop 'picătură de zăpadă'. Componenta semantică este, firește, esențială, dar ceea ce ne interesează în cazul acestor formațiuni este mecanismul morfologic si funcționarea lor în actele de vorbire. Din punct de vedere tipologic, se pot distinge trei situatii de "motivare morfo-lexicală":

a) Derivarea lexicală. De la un radical al cărui conținut semantic este cunoscut se obține, prin alipirea unui sufix sau a unui prefix (a cărui valoare semantică este de asemenea cunoscută vorbitorilor), un termen nou, care poate fi considerat relativ motivat tocmai prin raportarea la elementele structurale alcătuitoare: revedea (re-+

^{18.} Într-o traducere literală: "mereu prin dulci și seducătoare cuvinte fascinează".

^{19.} Vezi MICLĂU, Semiotica lingvistică, p. 173.

- vedea), reciti (re- + citi), reîncepe (re- + începe), golănește (golan + -ește), pătuț (pat + -uț), cocoșel (cocoș + -el) etc. Elementele derivative, sufixele și prefixele, acționează ca morfeme "adiționale" sau "modificatoare" asupra morfemului-radical, contribuind, prin aportul semantic specific, la configurarea unui nou semnificat lexical. Astfel, în exemplele de mai sus, prefixul re- induce nota semantică 'repetiție' sufixul -ește nota semantic-categorială "în maniera (unui golan)", iar sufixele -uț și -el aduc ideea de exiguitate. Alte cîteva exemple: sufixele de agent -er și -ar din miner, respectiv aurar vin cu semnificația 'cel care face', sufixul adverbial -ește din tinerește, franțuzește include sensul 'modalitate', sufixul adjectival -esc pe cel de 'calitate', 'însușire', ca în cuvintele tineresc, bisericesc etc.
- b) Compunerea lexicală. Prin alăturarea a doi sau mai multi termeni se obtine o unitate lexicală nouă, cu o valoare designativă unitară. Caracterul (relativ) motivat al noii formatiuni este determinat de faptul că vorbitorii recunosc valoarea semantică primară a termenilor componenti. De regulă, asemenea unități lexicale sunt create prin calchiere lexicală, adică prin transferul unui continut dintr-o limbă oarecare în altă limbă, prin intermediul recompunerii, cu material morfematic din limba receptoare, a structurii modelului. În general, vorbitorii obișnuiti nu sunt conștienți de legătura etimologică originară, percepînd însă, atunci cînd aceasta este transparentă, relația de motivare. Cîteva exemple: rom. fărădelege (cf. slavon. везаконне, gr. ἀνομία), zgîrie-nori (cf. engl. sky scraper). Unitățile componente contractează între ele grade diferite de "sudare" morfo-sintactică, alcătuind un termen compus sub forma unei sintagme prin alăturare, ca în greacă (ἀργιροφίλος 'iubitor de arginți') și germană (Blitzkrig 'război fulger'), sau prin flexiune (ca în rom. floarea-soarelui sau fr. arc-en-ciel). Semnificația compusului este diferită de suma semnificațiilor elementelor componente. Astfel, rom. fărădelege desemnează noțiunea, realizată adjectival, adverbial sau substantival, de 'ceva situat în afara normelor juridice sau morale; crimă', iar floarea-soarelui desemnează ceea ce francezii denumesc prin tournesol, iar italienii prin girasole.
- 20. În exemplele de mai sus, procesul de creare a unei noi unități s-a petrecut în limba română. De multe ori, etapa originară a fenomenului are loc în altă limbă, româna împrumutînd ca atare termenul respectiv. În cazuri precum a recicla (< fr. récycler), de o motivare morfologic-lexicală se poate vorbi doar în limba franceză, si nu în limba română.

c) Procedeul mixt, de îmbinare a derivării și compunerii lexicale. Unitățile lexicale noi rezultate pe această cale au un caracter complex, ansamblul semnificativ realizîndu-se prin însumarea semnificaților parțiali ai elementelor componente și ai morfemelor derivative. Pe lîngă exemplele deja menționate, germ. Schneeglöckschen 'ghiocel' (Schnee 'zăpadă' + Glock 'clopot' + -schen — sufix diminutival) și rus. подсниежник (под сниегом 'sub zăpadă' + suf. -ник), menționăm substantivul din limba română veche fărădeleguitor (fără + de + lege + suf. -(i)tor).

Toate aceste formațiuni lexicale dețin anumite grade de motivare, în funcție de analiza implicită efectuată de vorbitori.

10.5.3. Motivarea semantică

Ca și motivarea morfo-lexicală, motivarea semantică are un caracter relativ și se explică prin corelatiile în care se află fiecare unitate semantică (lexem sau semantem) în cadrul unor structuri. Împreună cu mecanismele care conduc la motivarea morfo-lexicală (derivarea și compunerea), întelegerea motivării semantice conduce la ceea ce numim e t i m o logia unui cuvînt, adică explicarea devenirii unei unități date, a cauzelor si etapelor istorice parcurse de unitatea respectivă într-o limbă dată. De pildă, dacă vom examina din punct de vedere etimologic rom. pămînt, vom constata că acest cuvînt este urmașul lat. pavimentum 'lut bătătorit', care în limba latină a venit de la vb. pavio 'a bătători pămîntul'. În afară de modificarea formei fonetice, rom, pămînt a dobîndit un nou continut, a cărui aparitie se explică prin modificări petrecute în structura obiectului desemnat, în cazul de fată, ruralizarea vieții în romanitatea balcanică și apariția unui cadru social în care drumurile "pavate" nu mai erau cunoscute. Vorbim deci despre o motivație etimologică. Acest tip de motivare semantic-etimologică îl găsim nu doar în plan diacronic, ci și într-un plan sincronic; este vorba despre ceea ce numim c r e a t i v i lexicală, prin care se produc ad hoc noi semnificații, lexicalizate fie în forme preexistente (fenomenul metaforizării), fie în forme noi, prin combinarea metaforizării cu derivarea și compunerea lexicală. Pe această disponibilitate a oricărei limbi de a-și crea noi mijloace de expresie se întemeiază existenta unui mare număr de așa-numite "idiotisme", sintagme, expresii și locuțiuni cu sens figurat, ca și folosirea metaforică a termenilor comuni. În fiecare limbă sunt numeroși termeni primari (în special cei desemnînd obiecte concrete) care servesc drept "bază" pentru crearea de noi semnificați lexicali. De exemplu, rom. gură (< lat. gula) este un element lexical pe baza căruia se creează noi sensuri, conform principalelor sale note semantice primare: nota semantică 'loc de introducere (a alimentelor)': gura sacului, gura văii, gura prăpastiei; nota semantică 'spațiu de intrare/ieșire': gura tunelului, gurile Dunării; nota semantică 'organ al vorbirii': se aude numai gura lui (gură = 'glas'), a se lua în gură cu cineva (gură = 'ceartă'), numai gura este de el (gură = 'lăudăroșenie'). Dicționarele limbilor ne oferă sute de asemenea creatii semantice figurate. Sunt și cazuri cînd o trăsătură izbitoare a unei anumite realități poate conduce la creatii semantico-metaforice de tip analogic, comparabile în limbi diferite. De exemplu, pentru desemnarea speciei de mustelide Mustela nivalis în diferite limbi au fost create denumiri metaforice prin care se sugerează suplețea, grația și eleganța exemplarelor speciei: rom. nevăstuică, fr. bellette 'frumușică', ital. donnola și port. doninha 'domniță, cuconiță', ung. hälgy 'doamnă', etc. Această motivație de tip etimologic este de multe ori recognoscibilă doar în urma analizei efectuată de specialisti. De obicei, relația de motivare etimologică nu este recunoscută de utilizatorii obisnuiți ai limbii respective. Principalele cauze ale pierderii constiintei motivației etimologice sunt:

1. Dispariția, în timp, a relației etimologice primare. De exemplu, seria lexicală a cuvintelor denumind zilele săptămînii (luni, marti, miercuri, joi, vineri, duminică) cuprindea în limba latină elemente compuse motivate semantic (Lunae dies 'ziua lunii", Martis dies 'ziua lui Marte', Mercurii dies 'ziua lui Mercur', Jovis dies 'ziua lui Iupiter', Veneris dies 'ziua Venerei', domenica (dies) 'ziua Domnului'), motivație care s-a pierdut în limba română, în momentul în care zeitătile la care se făcea trimitere nu au mai fost (re)cunoscute ca atare. Pierderea relației etimologice se remarcă în cazul majorității calcurilor lexicale: rom. mărinimie, forjat după modelul lat. magnanimitas, fr. magnanimité, la rîndul lor create după gr. μεγαλοψυία, în seria rom. remuşcare, fr. remord, ital. rimorso, vorbitorii nu mai "simt" relația etimologică cu 'a mușca'; rom. propășire, element lexical plăsmuit în prima jumătate a secolului al XIX-lea după modelul fr. progrès și lat. progressus, exprimă sensul 'progres' fără ca vorbitorii să mai constientizeze continutul 'a păși' întrebuintat ca "materie

^{21.} Acest cuvînt a fost împrumutat, cu sensul respectiv, în româna veche: helgea!

- primă", după lat. passus. În latina clasică, subst. caput avea (pe lîngă sensul primar moștenit de rom. cap) și sensul metaforic 'cel dintîi, primul'; în condițiile în care pentru noțiunea de 'cap' în franceză s-a specializat subst. tête (< lat. testa 'țeastă'), a supraviețuit doar subst. chef 'conducător', fără ca vorbitorii limbii franceze să fie conștienți de această evoluție semantică.
- 2. Acțiunea legilor fonetice. Ca urmare a acțiunii legilor fonetice, care are ca efect transformarea formei cuvintelor, derivatele sau compusele din limba originară nu mai pot fi recunoscute ca atare, motivarea primară dispărînd. Cîteva exemple: lat. primum tempus, cu o motivare transparentă, a devenit în limba franceză printemps 'primăvară'; din sintagma latinească ad depositum a rezultat subst. rom. adăpost; din lat. veteranus 'veteran' s-a dezvoltat rom. bătrîn. În toate cazurile, vorbitorii nativi ai limbilor franceză și română întrebuințează cuvintele respective fără a fi conștienți de motivarea lor inițială.
- 3. Evoluția semantică divergentă. Asociată de fapt cu celelalte două cauze menționate mai sus, evoluția semantică se poate petrece chiar şi în absența modificărilor fonetice. De exemplu, fr. beaucoup 'mult' a fost inițial un compus din beau 'frumos' şi coup 'lovitură', iar semnificația actuală se prezintă ca un întreg unitar, diferit de suma semnificațiilor cuvintelor componente. Tot aşa, germ. Groβsprecher, un compus din adj. gross 'mare' şi verb. sprechen 'a vorbi', are sensul unitar 'lăudăros, fanfaron'. Engl. chairman, cu sensul unitar 'prezident', a rezultat din îmbinarea conținuturilor subst. chair 'scaun' şi man 'om'.

10.5.4. Etimologia populară

În sfera conceptului de motivare a semnului lingvistic se înscrie și fenomenul cunoscut sub numele de e t i m o l o g i e p o p u l a r ă (germ. Volksetymologie, fr. étymologie populaire). Este vorba despre o explicație etimologică greșită, interpretată de vorbitori ca fiind corectă. Necunoscînd explicația etimologică reală, vorbitorul procedează la o re-semantizare a unui cuvînt, ceea ce duce la crearea unor forme amuzante pentru vorbitorii avizați. Caragiale utilizează asemenea etimologii populare pentru a-și caracteriza personajele: polițistul incult Pristanda spune, în loc de remunerație (împrumut savant din fr. remunération < lat. remunerațio, derivat de la radicalul munnus 'ban'), renumerație, formă motivată prin analogia cu seria terminologică număr, număra etc.; Ipingescu, un alt personaj caragialian, folosește cuvîntul lăcrămație cu

sensul de *reclamație*, Pompon spune *intrigatoriu* pentru ceea ce se numește literar *interogatoriu*, deoarece pune în relație obiectul desemnat cu noțiunea de 'intrigă'. Pentru Mița Baston pare firesc ca băutura numită vermout să se cheme vermult.

Mecanismul care produce asemenea "etimologii populare" este numit de unii specialiști a t r a c ț i e p a r o n i m i c ă, și a fost semnalat în toate limbile. Iată alte două exemple din limba franceză. Subst. faubourg, desemnînd în franceza modernă noțiunea de 'periferie, suburbie, cartier periferic', era ortografiat în franceza veche forsbourc, formă care reflecta cu fidelitate originea cuvîntului în lat. mediev. foris 'din-afară', burgus 'oraș'. Ortografia actuală reflectă o interpretare etimologic-populară, *faux bourg, ca și cum sintagma originară ar fi fost, în latina medievală, falsus burgus 'oraș fals', în opoziție cu adevăratul oraș, situat în interiorul zidurilor! Un împrumut după engl. country dance 'dans de țară', fr. contredanse (împrumutat și în limba română: contradans!) a rezultat din atracția paronimică între engl. country 'mediu rural' și fr. contre 'contra, împotriva', dansul în cauză fiind pus în opoziție antonimică față de danse!

And the second of the second of

residence in the contract of the security of the second